

K POSTUPU VÝSTAVBY STŘEDOVĚKÉ MĚSTSKÉ FORTIFIKACE

VLADISLAV RAZÍM

Výstavba opevnění byla většinou nejnákladnějším a technicky a organizačně nejnáročnějším stavebním podnikem ve středověkém městě. Její rychlá realizace a koncepčně ucelený a vyzrálý stavební záměr jsou proto neklamným důkazem společenského významu a hospodářské zdatnosti každého města, nebo alespoň jedné z těchto vlastností. Protikladem mohou být naopak zprávy o neuskutečněné stavbě opevnění tam, kde město sice dosáhlo povolení hradeb na svém pánu, ale přitom si nikdy nedokázalo vytvořit všechny potřebné předpoklady k zahájení stavebních prací nebo k jejich dotažení do konce. Mezi těmito dvěma krajními polohami existovala samozřejmě dlouhá řada nejednotnějších jiných osudů výstavby hradeb, přímo odvislých od individuálního osudu každé městské obce. Je proto na místě hledět na stavební podobu a postup výstavby městských opevnění jako na velmi výmluvný ukazatel významu a postavení každého města ve středověku. Jde o zvláštní druh pramene, který v některých případech může velmi vydatně suplovat jiné prameny, zejména písemné a archeologické, kterých je většinou citelný nedostatek. Stavební podoba a dějiny každého hradebního systému přirozeně mnohé napovídají také o historii celých širších územních celků.¹⁾

Zkoumání postupu výstavby městských opevnění má ovšem nemalý význam také z hledisek speciálně stavebních, a to rovněž proto, že právě městská fortifikace jako velmi specifický a vyhraněný stavební druh obsahuje v tomto směru jakousi krajní vypovídací hodnotu. Především záměr stavební podoby lze obecně pokládat za relativně jasný, jednoduchý a přehledný a během realizace vystavený jen nemnoha důvodům změny. Zpravidla jde o jakousi stavebnici, v níž se ve větším množství střídají jednotlivé typizované prvky - úseky hradebních zdí, čili kurtiny, věže či bašty a brány. Patrně jen u městských opevnění lze pak skutečně produktivně hledat rozdíly mezi těmito stavebními elementy stejného druhu a zkoumat příčiny těchto rozdílů, všimnout si vztahů mezi prvky různého druhu, a sledovat tak určité specifické jevy a zákonitosti středověkých stavebních postupů, které by nám jinak zůstaly utajeny. Studium městských opevnění má tedy i v oblasti stavebně technické a stavebně organizační svůj široký nezastupitelný význam. Průzkum v tomto směru pochopitelně umožňují jen ty fortifikace, které si uchovály podstatné detaily, zejména horní partie zdíva od úrovně horizontál hradebních ochozů a vyšších podlaží věží, a těch u nás i v širším evropském prostoru není mnoho. Přesto však dosažitelný průzkum městských fortifikací umožňuje předložit k odborné diskusi některé pracovní závěry, jejichž další

prověřování a rozvíjení má nejen v oblasti dané problematiky velký význam.

Vzhledem k tomu, že městské opevnění představuje rozsáhlé stavební dílo, bývají zpravidla rozdíly mezi prvky stejného druhu a různé anomálie a česury ve vzájemných konstrukčních vztazích různých prvků a částí opevnění vykládány jako projev dlouhého období výstavby, časově následných fází s posuny v koncepci díla, případně jako výsledek dodatečných úprav. Soustavnější zájem o toto téma se však zatím neobjevil. Hlubší posouzení je totiž obecně komplikováno tím, že městské hradby jako ryze účelové stavební dílo v sobě nereflektuje projevy slohového vývoje (jen výjimečně máme k dispozici výtvarně pojeďnané portály či dveřní a okenní ostění bran) a že také vývoj z hlediska fortifikačního je až příliš jednoduchý, než aby umožňoval detailnější chronologické rozdělení. V podstatě lze hovořit jen o dvou periodách, vzájemně oddělených husitskými válkami, které přinesly palné zbraně. Chronologicky citlivé jsou u nás také jen ty prvky fortifikací, které reagují na to, pro jaké zbraně byly určeny, zda pro střelné či palné, avšak ani zde není ostré a jednoznačné dělítko. Typy střelen či hradebních ochozů mohou být i při určení pro palné zbraně v podstatě stejné jako v době předhusitské. Také typologické, chronologicky využitelné dělení fortifikačních prvků je velmi nespolehlivé.²⁾

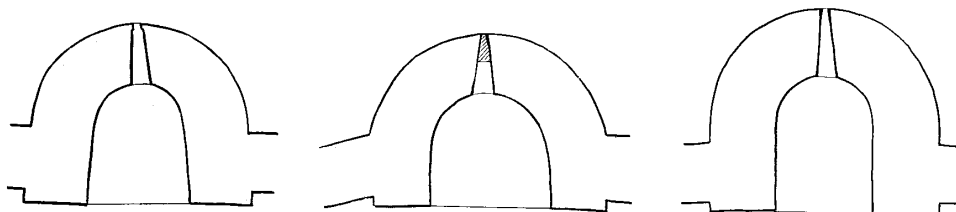
Bližší pozorování některých fortifikací však ukazují, že s výše naznačeným výkladem nelze vystačit. Jde o ty stavby, kde uvedené rozdíly a anomálie nacházíme v takových vztazích, v nichž je vzájemná chronologická vzdálenost neprokazatelná nebo prostě není možná. Volně vybraná skupina takovýchto fortifikací je předmětem zájmu tohoto příspěvku.

Opevnění města Poličky z 1. poloviny 14. století působí jako jednolitě dílo. Přes 2 m silná kamenná hradební zeď je pročleněna půlkruhovými, dovnitř otevřenými věžemi v pravidelných rozestupech asi 45 m. Jako velmi logická součást stavebního záměru se jeví i nápadně větší délka kurtin na jižní straně, chráněné snad již ve středověku plochou rybníka.³⁾ Při bližším pohledu však shledáváme několik anomálií. Púdorysy 19 věží, v zásadě shodného typu, se vzájemně liší tvarem své křivky, mírou vysunutí do parkánu či přesahem před vnitřní líc kurtin. Schodiště vedoucí z 1. do 2. patra, doložené v několika případech, je pokaždé poněkud jinak řešeno - jednou v síle zdi, jindy je různým způsobem vybráno v lici zdíva interié-

2) Ibid.

3) D. Líbal - L. Reml, Polička, historický a architektonický vývoj královského věnného města a okolí, Praha 1961; D. Junek, Gotické opevnění města Poličky, diplomová práce na katedře dějin umění FF UK, Praha 1993; V. Razím, Městské fortifikace doby Jana Lucemburského v Čechách, katalog výstavy k výročí Jana Lucemburského, v tisku.

1) K tomu srov. též V. Razím, Fortifikace českých měst jako indikace jejich významu a postavení, *Archaeologia historica* 20/1995, s. 9 - 22.

Obr. 1: Polička, srovnávací tabulka vybraných půdorysů věží hlavní hradební zdi městského opevnění. Přestože lze předpokládat vznik věží jednotného typu v jednom období, liší se vzájemně v detailu. Vysvětlit to patrně můžeme tak, že jednotlivé úseky opevnění stavělo několik různých stavitelů. Podle zaměření Rudného projektu a D. Junka (cit. v pozn. 3). Kresba autor.

ru věže. Několik věží má v přízemí v ose směrem do parkánu proražené těsně pod klenbou okénko, které nevykazuje potřebné vlastnosti střílny a zároveň nemá vzhledem k otevření městské strany věže osvětlovací smysl.⁴⁾

Podobné půdorysné odchylky věží, ale také různé délky sousedících kurtin a rozdíly ve tvaru a tloušťce příčných profilů hradby shledáváme také ve slezském Paczkově, jehož hradební prstenec z poloviny 14. století je v půdorysu hradbám v Poličce velmi podobný.⁵⁾ Bez zřetelného systému, jakoby náhodně se zde mezi půlkruhovými věžemi objevují věže hranolové, podobně jako u nás ve Dvoře Králové nad Labem.⁶⁾

Velmi kompaktně a z hlediska koncepce jednotné působí nevelký ovál hlavního hradebního prstence města Tachova, vybudovaný kolem roku 1300 nebo o něco málo později.⁷⁾ Hranolové věže v pravidelných, asi 20 m intervalech jsou zde spojeny poměrně tenkými kurtinami, původně vrcholícími stříškou bez ochozu a cimbuří. Věže ale mají vzájemně odlišné délky stran a nejednotný způsob patrování.

Dobře dochovaná severozápadní část hradební zdi hornofalckého Ambergu, stavěné Ludvíkem Bavořem po roce 1326,⁸⁾ obsahuje hranolové věže, které někdy vystupují do předpolí sotva jeden metr, jindy podstatně více, střílny v bočních stranách věží jsou uplatněny jakoby nahodile.

Uvedené jevy na několika vybraných lokalitách podle našeho názoru nesnesou zdůvodnění pouze vzájemnou časovou vzdáleností vzniku, neboť se nalézají v nejtěsnějších sousedstvích a nevybočují z pomyslné jednotné základní koncepce. Těžko také může obstát vysvětlení pouhou nedbalostí jediného původce stavby, jemuž nezáleželo na přesně jednotné délce kurtin či půdorysném tvaru věží a míře jejich vysunutí do par-

4) K otvorům věží v Poličce srov. též V. Razím, Polička, městské opevnění, dílčí stavební průzkum a expertiza pro opravu věží hlavní hradební zdi za čp. 219, 28 - 30 a 131, rkp. pro MÚ Polička, Praha 1995, a D. Junek, cit. v pozn. 3.

5) Nepublik. průzkum autora. K hradbám v Paczkově obecně B. Steinborn, Otmuchów - Paczków, Wrocław - Warszawa - Kraków 1961.

6) V. Razím, Městské opevnění Dvora Králové nad Labem, Památky a příroda 11, 1986, s. 577 - 588.

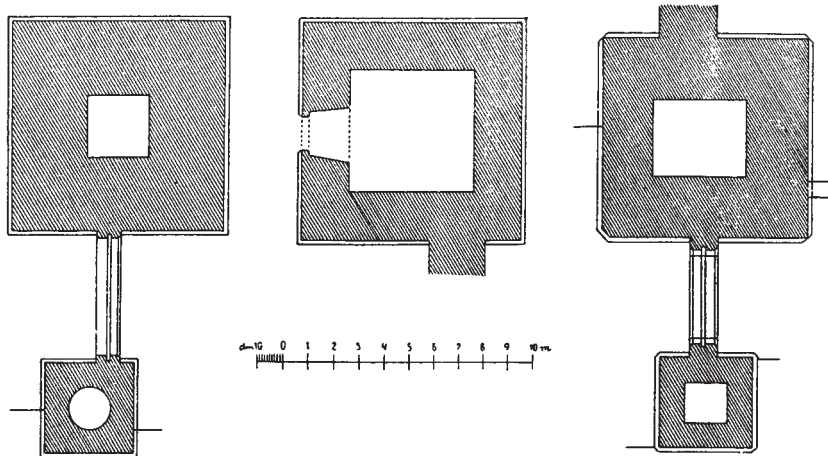
7) V. Razím, Gotická městská opevnění Plzeňska, katalog výstavy Gotika v západních Čechách, Praha (NG) 1995.

8) Regensburg und die Oberpfalz (G. Dehio Handbuch), München - Berlin 1991, s. 33 - 34.

kánu. Do této interpretace bychom také evidentně nemohli zahrnout aplikaci nefunkčních otvorů či různých typů schodišť ve věžích v Poličce nebo nejednotné patrování v Tachově. V úvahu pak připadá možnost, že hradby v uvedených městech stavělo v přibližně stejné době, v podstatě zároveň několik stavebních skupin či stavitelů, kteří sice dodržovali jednotný, nejspíše centrálně stanovený prin-

cip, ale v detailu postupovali podle svého názoru a rozdílných schopností, bez důsledné vzájemné koordinace.

Pokud přijmeme toto vysvětlení, musíme si však zároveň klást otázku, jak daleko je možné jít při jeho aplikaci. I když jistotu může přinést jen archeologický výzkum, přesto lze teoreticky s touto možností počítat i v případech, kde bychom jinak automaticky uvažovali o značně odlišné době vzniku. Dlouhé stavební období snad více připadá v úvahu tam, kde zděné fortifikaci předcházelo provizorní dřevohlinité opevnění, které mohlo být nahrazováno postupně, méně už však v těch městech, jež byla rovnou opevňována zděnými hradbami a tempo stavebních prací mohlo probíhat poměrně rychle. Vzhledem k tomu, že každé opevnění bylo až do chvíle svého konečného uzavření téměř bezcenné, je možno počítat s tím, že v některých případech byla kvantita preferována před kvalitou, a to i za cenu značně odlišných výsledků. V uvedeném Paczkově je jižní polovina a část severní poloviny 1200 m dlouhého oválu hradební zdi zakončena pultovou stříškou bez ochozu, se strmým sklonem směrem do města, severozápadní část hradební zdi má však ochoz a ozubenou předprseň. Je-li část hradební zdi bez ochozu jen těsně kolem 1 metru silná, je část zdi s ochozem pouze o několik centimetrů silnější, a ochoz je proto na vnitřní straně vynášen drobnými segmentovými obloučky, které však umožňují pouze velmi obtížný přístup do pater věží. Také věže obou typů kurtin se od sebe ve výškovém uspořádání liší. Můžeme samozřejmě uvažovat, že úsek hradby s ochozem a cimbuřím je podstatně mladší, pádné důkazy bez archeologie

Obr. 2: Vysoké Mýto, půdorysy tří městských bran. Přestože nejspíše vznikly v jednom období, vzájemně se liší řadou detailů i celkovým uspořádáním. Příčinou je patrně různé autorství jednotlivých staveb. Převzato ze Soupisu památek XVI, Z. Wirth, Praha 1902, s. 103 (některé prokazatelné chyby nebyly opraveny).

Obr. 3, 4: Paczków (Polsko), městská hradební zeď byla na jižní straně zakončena pultovou stříškou (vlevo - otisk na boční straně věže) a na severní straně vrcholila ochozem s cimbuřím (vpravo). Bez archeologického výzkumu, který by jednoznačně prokázal vznik obou částí opevnění v různých obdobích, je nutno počítat také s možností výstavby v jediném období, ale odlišnými staviteli. Foto autor 1995.

však chybějí. Naopak je nápadné, že hradba s ochozem je tak tenká, jakoby byla centrálně určena tloušťka celého hradebního prstence, ale nikoliv jeho završení. Neobstojí zřejmě ani výklad, že se jedná o důsledek destrukce tohoto úseku hradby, o novou výstavbu na starých základech, neboť bychom pak stejně tak museli počítat i s méně pravděpodobným zánikem věží, které jsou také jinak utvářeny. Lákavá by se také mohla jevit ta možnost, že na jižní straně, ležící proti svahu, byla v Paczkově přednostně uplatněna hradba bez ochozu a teprve později byla opevňována méně ohrožená strana severozápadní, kde se uplatnila hradba s ochozem. Evidentně však nejsme oprávněni pokládat hradbu bez ochozu za vývojově starší, jak ukazuje její uplatnění u nás až v pokročilejším období.⁹⁾ Tento typ opevnění je dokonce možno považovat za poměrně progresivní, jak dokládá příklad města Visby na ostrově Gotlandu, kde byla starší hradba s ochozem a cimbuřím na přelomu 13. a 14. století zvýšena a zakončena pouhou stříškou.¹⁰⁾ Můžeme proto uvažovat i o tom, že v Paczkově byly v rámci jedné stavební periody dokonce stavěny úseky hradeb s principiálně odlišnými formami zakončení kurtin. Tomuto případu ostatně zřejmě odpovídá také situace v nedalekém Dvoře Králové nad Labem, kde byla rovněž na většině obvodu uplatněna stříška bez ochozu, ale u kostela použili ochoz s cimbuřím, a to také na poměrně tenké hradbě.¹¹⁾ Také ve slezské Středě se na jižní straně města uplatňuje cihelná hradba s nejednotně předstupu-

jícími hranolovými, někdy nápadně mělkými věžemi, mezi nimiž se objevují i tzv. věže sedlové, zatímco podobně konstruovaná hradba na severní straně města má delší kurtiny s půlkruhovými věžemi. Představa, že by se obě části hradeb tohoto města, které jsou z hlediska fortifikační exponovanosti zhruba na stejné úrovni, stavěly v různých časových obdobích, není přesvědčivá.

Soudíme proto, že stejně jako na indicii různých období vzniku, musíme přinejmenším stejně vážně u každé lokality nahlížet na uvedené rozdíly a anomálie jako na možný doklad práce různých původců v jednom, ať už delším či kratším časovém období.

Stejným způsobem můžeme jistě uvažovat také u městských bran, které se v detailech, ale i podstatněji vzájemně odlišují. Tři brány ve Vysokém Mýtě, dochované v relativně dobrém stavu, jsou shodného typu, charakterizované velkou hranolovou věží, menší schodišťovou věžicí a mezilehlou průjezdní částí. Přestože není důvod klást je do různých, časově vzdálených období, najdeme mezi nimi rozdíly, které lze přesvědčivěji vysvětlit odlišným autorstvím, než proměnami přístupu jediného původce. Z lomového kamene vystavěné dvojice věží měly vzájemně nejednotný prostorový vztah a také jejich rozměry a velikost a tvar interiérů se lišily. Nároží věží někdy byla armována kvádry, jindy nikoliv. Větší věže stály ve dvou případech vpravo od průjezdu, v jednom vlevo. Odlišná také byla místa návaznosti hradebních zdí na věže bran a některé další detaily.¹²⁾ Podobně se od sebe lišily brány v Paczkově, charakterizované jen jednou boční věží; dvě brány mají věž válcovou, jedna hranolovou, různá jsou místa návaznosti kurtin či umístění portálků do 1. patra věží. Stejně koncipované brány v Čáslavi a Dvoře Králové nad Labem se od

9) V. Razím, Nový typ městského opevnění v Čechách, Památky a příroda 12, 1987, s. 456 - 458.

10) O. Janse - G. Svahnström, Visby, Stadsmur, Svenska Fornminnesplatser nr. 24, Stockholm 1970.

11) V. Razím, K problematice městských opevnění severovýchodních Čech (Nad otázkami funkce tzv. flankovacích systémů doby předhusitské ve střední Evropě), Památky a příroda 15, 1990, s. 513 - 523.

12) V. Razím, cit. v pozn. 3.

Obr. 5, 6: Bystrzyca Kłodzka (Polsko), věž bývalé Kladské brány (vlevo), která se typologicky nejspíše shodovala s branami ve Vysokém Mýtě, a odlišná, průjezdní brána Vodní (vpravo) patrně vznikly v rámci jedné stavební etapy kolem roku 1319. Foto autor 1995.

sebe rovněž lišily jak půdorysem, tak i detailním provedením věží.¹³⁾ V detailu byly vzájemně odlišné také brány v Nymburku¹⁴⁾ a řada dalších. Vyloučit konečně nemůžeme ani to, že ve stejném období byly v jednom městě stavěny i brány odlišného typu, jako například v Kladské Bystrici, opevňované kolem roku 1319. Stejně staré zde mohou být dvě brány s boční hranolovou věží i průjezdní hranolová brána s profilovanými římsami průjezdového portálu a s vpadlinou na průčelí pro padací mříž. Jejich detail i stavební typ této eventualitě nijak neodporují.¹⁵⁾

Všechny dosud uvedené příklady jsou charakteristické tím, že brány s kurtinami a věžemi jsou až na ojedinělé výjimky v rámci celých systémů vzájemně ve zdivu provázány, že tvoří jediný konstrukční celek, který samozřejmě mohl vzniknout bezprostředním spojením najednou budovaných několika částí hradebního prstence. Existují však také opevnění, kde jsou prvky shodného druhu naopak nápadně identické nebo mezi nimi alespoň neshledáváme nápadné rozdíly, ale jsou naopak odděleny konstrukčními spárami od jiných, mezilehlých prvků. V těch případech, kde se s tímto jevem setkáváme v celém hradebním systému ojediněle (např. Tachov), vystačíme evidentně s obvyklým výkladem, že některý prvek systému byl z nějakého důvodu připojen dodatečně. Jinak je tomu však u těch hradeb, kde je rozdělení konstrukčními spá-

13) V. Razím, cit. v pozn. 6; týž, Kolín, Čáslav, Nymburk - městská opevnění posledních Přemyslovců v Čechách, Umění 36, Praha 1988, s. 309 - 339.

14) Ibid.

15) K. Bartnik, Bystrzyca Kłodzka, Wrocław - Warszawa - Kraków 1992.

rami pravidlem, jako ve slovenské Trnavě. Zdejší hradby jsou charakterizovány vysokými, dovnitř uzavřenými hranolovými věžemi, mezi něž jsou dodatečně na spáru vloženy kurtiny. Zejména proto, že úseky hradební zdi navažují na boční strany věží nesouměrně a někdy dokonce překrývají střílny věží nebo k nim těsně přiléhají, je dosud tato situace vykládána jako důsledek postupné výstavby. Podle tohoto závěru byly nejspíše již kolem poloviny 13. století vystavěny věže s neznámými mezilehlými kurtinami, nejspíše dřevohlinité konstrukce. Tyto kurtiny byly kolem roku 1270 nahrazeny v blíže neznámém rozsahu zděnými hradebními úseky a ještě později - ve 14. století - byla zbudována nová hradba s dovnitř otevřenými baštami.¹⁶⁾ Přestože je zřejmé, že vývoj trnavského opevnění byl složitější, připadá podle našeho názoru v úvahu rovněž jiný výklad. Vycházíme přitom také z toho, že není příliš pravděpodobná kombinace poměrně náročně koncipovaných cihelných věží o 4 - 5 patrech a vysokých střeleckých otvorech s dřevohlinitou hradbou, která je dosud vykládána jako příklad městského opevnění přechodného typu.¹⁷⁾ Přesvědčivé konečně nejsou ani další argumenty pro existenci těchto prvotních kurtin, jako je předpoklad, že střílny mířily původně na ochozy nejstarší hradby a že úroveň podlah věží by měla korespondovat s úrovní ochozu zděných kurtin.

Návrh jiné interpretace vývoje trnavského opevnění vychází zejména ze srovnání s jedním z nejlépe dochovaných

16) J. Staník, K počiatkom výstavby mestského opevnenia v Trnave, Pamiatky - príroda 1985/1, s. 9 - 13.

17) Ibid.

Obr. 7: Soave (Itálie). Věže městského opevnění byly stavěny samostatně a mezi ně byly na spáru vkládány hradební kurtiny. Společné omítky dokládají, že časová vzdálenost výstavby obou prvků byla minimální. Vnější líc kurtin se často tak těsně přibližuje k bočním střílnám věží, že se značně omezuje jejich použitelnost ke střelbě. Na snímku severozápadní nárožní věž po svém vychýlení v základech, těsně upravo od střílny vislý otisk líce kurtiny v její původní poloze. Foto autor 1993.

městských opevnění v Evropě v severoitalském Soave.¹⁸⁾ Zdejší hradby, budované kolem poloviny 14. století, mají v hradební zdi pravidelně rozmístěné vysoké hranolové věže, otevřené na vnitřní straně. Všechny věže jsou takřka do detailu shodné, včetně zvláštní techniky zdiva. Fasády věží upoutávají pozornost omítaným lomovým zdivem, od jehož světlé barvy se kontrastně odlišují rezná cihelná nároží. Lomové zdivo jednotlivých průčelí je rozděleno do pásů tvaru rovnoramenného lichoběžníka, vzájemně oddělených pruhem cihel, cihly na nárožích v soulase s návazností na tyto pásy vytvářejí charakteristické vstřícné trojúhelníky (obráz. 7). Podobně jsou zděny ozubené kamenné kurtiny, kde cihly opět oddělují pásy zdiva a uplatňují se ve zdivu cimbuří a v některých detailech. Kurtiny jsou jasně dodatečně na spáru vloženy mezi věže, překvapivě však tím způsobem, že místy zakrývají šterbinové střílny věží nebo se k nim přibližují tak těsně, že zásadně narušují jejich určení k boční střelbě. V několika případech se dokonce setkáváme s tím, že jedna ze stříln věží byla překryta arkýřem prevetu, který byl jako součást stavby kurtin vždy „přilepen“ mezi vnější líc cimbuří a boční stěnu věže. Prevety byly opatřeny tenkou cihelnou stěnou také při věži a tato stěna střílnu buď zaslepila, nebo byla opatřena shodným otvorem, takže střílna věže - ačkoli kuriózní

18) Nepublik. průzkum autora.

Obr. 8: Soave (Itálie). Prevět, připojený spolu s kurtinou na spáru k boční stěně věže, dokonce zakryl jednu ze stříln. Stav po částečné destrukci prevetu a opětném obnažení střílny. Foto autor 1993.

ně mířila do interiéru záchoda - nebyla zrušena (obráz. 8). Kurtiny k bočním stranám věží zpravidla přiléhají tak, že tyto strany v půdorysu přesahují více jejich vnitřní než vnější líc. Zdivo věží je poněkud silnější než zdivo kurtin.

Nejpozoruhodnější jsou pochopitelně otázky po vzájemné časové vzdálenosti vzniku věží, stejně stavěných bran a kurtin a po smyslu jejich konstrukční nezávislosti. Podle situace bočních portálků v patrech je zřejmé, že se při stavbě věží počítalo s konkrétními, i když nikoliv zcela přesnými místy návaznosti hradebních úseků. Možnost, že by před dochovanými kurtinami zde stály starší hradební úseky, lze vyloučit vzhledem k návaznosti vstupů do věží i zcela shodné technice zdiva. Tomu, že výstavba kurtin následovala zcela bezprostředně po vztyčení věží, pak odpovídají společné, zároveň provedené omítky. Nejlépe je to vidět na jižním průčelí severozápadní nárožní věže, která se v důsledku statické poruchy v základech vychýlila směrem do příkopu až do té míry, že se otvor vstupu z hradebního ochozu do patra věže zčásti objevil před vnějším lícem cimbuří (obráz. 7). Důvodů, proč v rámci evidentně jednotné koncepce byly nejprve stavěny věže a následně zvlášť kurtiny, nemůže být mnoho. Přesvědčivé by podle našeho názoru nebylo vysvětlení z hledisek statických, přestože věže byly oproti kurtinám podstatně vyšší a hmotnější. Je známo, že statické základových částí staveb nebyla ve středověku, a u městských opevnění zejména, věnována velká péče.¹⁹⁾

19) Např. Horní brána v Berouně byla nejspíše založena stejně hluboko jako přilehlé hradební kurtiny. Srov. V. Razím, Opevnění středově-

Obr. 9: Amberg (Německo). Hranolové hradební věže s nesystematicky rozmístěnými střelnými flankující kurtiny nejednotným způsobem (horní patro věží pozdně gotické). Foto autor 1995.

Pravděpodobnější závěr přihlíží k uvedeným konfliktním vztahům mezi střelnými věžemi a příčným profilem kurtin. Stavitel kurtin evidentně nedbal smyslu střelení, a tak do jisté míry znehodnotil práci svého předchůdce. To je možno zdůvodnit jeho nižší kvalifikací, která se mohla projevit v důsledku nedokonalé organizace stavebního postupu. Domníváme se, že podobným způsobem lze přesvědčivěji vyložit také případ opevnění Trnavy.

Indicie časově následných prací různě kvalifikovaných stavebních skupin lze ostatně v poněkud jiné podobě vysledovat také v českém prostředí. Způsob napojení cimbuří či nejsvrchnějších partií kurtin na spodní části zdíva či na zdivo věží nasvědčuje tomu, že náročnější partie hradebních úseků mohli stavět kvalifikovanější zedníci. Svědky tohoto jevu můžeme být v Sušici, kde jsou zuby cimbuří vystavěny z kamene odlišného složení a zbarvení než vlastní zeď a předprseň, na níž jsou zuby nastavěny. Snad podobně lze vysvětlit příčinu připojení svrchních partií kurtin na spáru k věžím v Tachově, zde však tento jev není všeobecně rozšířený.

Nastíněné předpoklady současné výstavby několika hradebních partií různými (i různě kvalifikovanými) staviteli a postupné práce stavebních skupin různé kvalifikace je třeba porovnat s kusými poznatky o organizaci výstavby městských hradeb ve středověku, ze kterých se však v tomto příspěvku můžeme stručně věnovat jen určité oblasti. Některé písemné prameny naznačují, že výstavbou opev-

kého Berouna, K problematice středověké městské fortifikace doby posledních Přemyslovců, Umění 33, 1985, s. 137 - 152.

Obr. 10: Vimperk, brána městského opevnění pod hradem, vystavěná zároveň s úsekem hradební zdi vlevo. Další pokračování hradby odděleno svíslou spárou. Foto autor 1993.

nění bývaly pověřovány konkrétní osoby příslušných odborných a organizačních schopností, které na sebe přijímaly nejen odpovědnost za výsledek díla v určité podobě a kvalitě, ale nejednou i za jeho financování. Tak jako výstavbou nových hradů v tomto smyslu král pověřoval v rolích „magistorum fabricae“ zejména purkrabí svých významných hradů dané oblasti nebo jiné kvalifikované osoby z okruhu dvora, které disponovaly také osobní autoritou a mocenskými prostředky, v královských městech to nejspíše bývali rychtáři či přímo lokátoři, ale patrně také zde je možno počítat rovněž s purkrabími okolních hradů či osobami z prostředí klášterů.²⁰⁾ U poddanských měst, ale jistě i u některých měst královských však kvalifikace těchto osob mohla být diametrálně nižší.²¹⁾ Zatímco poslední přemyslovští králové evidentně dbali na stavební podobu městských opevnění, bylo tomu hned za Jana Lucemburského, který nikdy plně neakceptoval města jako pevnou oporu své moci, evidentně jinak.²²⁾ Samotná naše vědomost o existenci těchto pověřených osob však nevypovídá o konkrétních formách jejich práce, které se mohly případ od případu podstatně lišit podle daných objektivních podmínek. Ideálním modelem byl jistě případ, kdy finanční, profesionální, materiální a dělnické zázemí umožnilo vystavět v rámci jednotného nasazení, v relativně krátkém časovém úseku celý hradební prstenec a celé dílo mohlo být svěřeno jednomu staviteli. Jen takové opevnění také

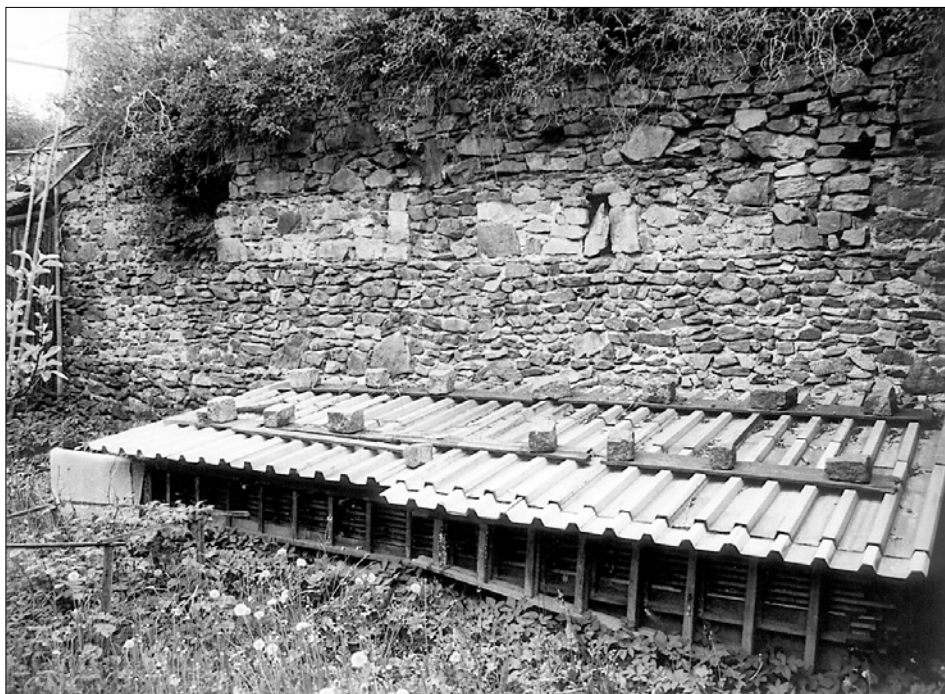
20) Stavbou hradeb ve městě „Jermen“ (patrně Jemnici) byl pověřen bítovský purkrabí (RBM, II, č. 2392), stavbou opevnění v Kladské Bystřici Jakub Rücker, kterému král Jan Lucemburský roku 1319 za to dal tamější rychtu (srov. K. Bartník, cit. v pozn. 15).

21) Např. z písemností vztahujících se k výstavbě opevnění v poddanských Rokycanech a Poběžovicích vyplývá, že hlavní váha výstavby spočívala přímo na sousedech. Srov. V. Razím, cit. v pozn. 7.

22) Srov. např. V. Razím, cit. v pozn. 1.

může být pokládáno za určité měřítko teoretické úrovně fortifikačního stavitelství konkrétní doby. Ze všech našich městských fortifikací můžeme dnes však tento model zřejmě spolehlivě spojit jen s jedinou lokalitou, ačkoli jich původně jistě bylo více, zvláště v době přemyslovské, ale nemůžeme to již prokázat. Jde o opevnění města Berouna, které působí ve všech detailech i v celku tak sourodým a kompaktním dojmem, že můžeme bez rizika omylu celou stavbu přisoudit jedinému staviteli. Tomu ostatně nasvědčují i kamenické značky na obou dochovaných branách. Berounské hradby, stavěné v době kolem roku 1300, v těsné návaznosti na nové vyměření města z podnětu krále Václava II., jsou charakterizovány dovnitř otevřenými hranolovými věžemi a mezi-
lehkými kurtinami s ochozem a cimbuřím. Proměnlivá výška kurtin a věží i jejich půdorysné rozměry v návaznosti na okolní reliéf, hloubka základů přísně diferencovaná podle složení podloží a jiné vlastnosti se i z hlediska dnešní logiky a přírodních věd jeví jako velmi důmyslné a koncepčně volené. Obě zmíněné brány jsou takřka do detailů stejné a ani jiné anomálie nelze přes velkou vypovídací hodnotu stavebního díla identifikovat.²³⁾

Ve velkém počtu měst však optimální podmínky nevznikly, což se nutně projevilo především v délce výstavby, ale snad ještě více v organizaci práce. Protože bylo jistě primárním cílem stavět rychle, aby opevnění mohlo plnit alespoň nejzákladnější funkce, byla zřejmě někdy dána přednost kompromisům v organizaci práce a její kvalitě s tím, že se do budoucna mohlo uvažovat o dodatečném zkvalitnění či doplnění všemi potřebnými náležitostmi. Snaha vystavět co nejrychleji obvodovou hradbu v základní podobě i za cenu dodatečného dokončení je zřejmá například z nerealizovaných oblouků při vnitřním lici hradby v německém městě Zons²⁴⁾ nebo z plošných šmorců na vnitřním lici hradby v italském Castelfranco, které byly zřejmě připraveny pro možnost zesílení zdi. Na druhé straně je otázkou, jak daleko můžeme při těchto úvahách zajít, například při hodnocení hradebních zdí bez věží či bašt. Zde naopak zřejmě nelze předpokládat, že se běžně počítalo s dodatečným připojením, neboť věže bývaly v drtivé většině případů s kurtinami provázány nebo mezi ně vloženy, nikoliv tedy přiloženy k jednomu z liců hradební zdi. Jistě právě potřeba stavět co nejrychleji vedla ke snaze zapojit do práce co nejvíce schopných stavitelů, zvláště když se od některých dalo požadovat i financování. Z některých dokladů víme, že spoluúčast na výstavbě hradeb byla žádána na církevních institucích etablovaných ve městech, a stejně tak mohly být do práce zapojeny i jiné subjekty,

Obr. 11: Sušice, vnější lic hradební zdi na severozápadní straně města. Stínky cimbuří jsou vyžděny kamenem jiné skladby než ostatní partie zdi. Foto autor 1994.

včetně jednotlivých sousedů.²⁵⁾ Nasazení většího počtu stavitelů různé kvality samozřejmě teoreticky vyžadovalo jasný stavební záměr a pevnou centrální organizaci práce, obojí však zřejmě nebylo běžným pravidlem. To vedlo ke vzpomínaným anomáliím, které naproti tomu nebyly shledávány jako natolik podstatné, aby musely být na základě „kolaudace“ odstraněny. Také toto vypovídá o skutečných nárocích na úroveň fortifikačních staveb v konkrétní době a konkrétním místě. Lze předpokládat, že podobné byly organizovány i jiné velké středověké stavby.

Konkrétní shody okolností mohou dokonce vést až ke zdánlivě absurdním závěrům, pokud bychom v opevněních chtěli vysledovat jakousi logickou vývojovou řadu podle pokroku ve vyspělosti teoretických fortifikačních vlastností. Opevnění královského města z 2. poloviny 13. století, budované za ideálních podmínek a teoretického i finančního zájmu panovníka, může být mnohem ucelenějším a všestranně vyspělejším dílem než hradby města téhož postavení z průběhu 14. století. První opevnění mohlo být budováno dobře organizovanou a profesionálně vyspělou královskou nebo klášterní hutí, zatímco město samo tímto potenciálem ani z jednoho hlediska v této době dosud nedisponovalo. Kvalita a jednotná realizace tedy byly zajištěny. Druhé opevnění naopak již mohlo být stavěno vlastními silami města, podle stavebního záměru neovlivněného skutečným odborníkem, s nedostatečným finančním a materiálním zabezpečením, s použitím sil různé kvality. Takové opevnění již v sobě nezrcadlí dobový ideál, ale reprezentuje - a to je neméně důležité a zajímavé - spíše opač-

23) V. Razím, cit. v pozn. 19.

24) V. Razím, cit. v pozn. 1.

25) Nejznámějšími prameny tohoto druhu jsou zmínka Kosmova Pokračovatele o tom, že Václav I. nutil řeholní a světské duchovní ke stavění hradeb a příkopů (Pokračovatelé Kosmovi, Praha 1974, ed. M. Bláhová, Z. Fiala, s. 102), dále formulářové nařízení nymburským dominikánům, aby budovy kláštera zároveň suplovaly část městského opevnění (RMB, II, č. 2397), a konečně doklad o tom, že povinnost vybudovat 2 provazce hradeb v Německém Brodě měl rád Německých rytířů (CIM II, č. 90 a 96).

nou mez, která ukazuje, co bylo ve své době pokládáno za přijatelné a dostatečně funkční.

Zatímco uvedené české příklady opevnění a příklady Paczkowa či Ambergu vypovídají spíše o nepříliš dokonalé organizaci práce a nepodstatnosti rozdílů a nedokonalostí, jichž se jednotliví stavitelé dopouštěli, lze případ Soave chápat jako organizačně vyšší projev. U první skupiny stavěli různě kvalifikovaní stavebníci bez rozdílu vždy celý kompletní úsek hradeb, v Soave ti kvalitnější stavěli náročnější věže a ti méně kvalifikovaní prováděli rutinní práci na kurtinách.²⁶⁾ Evidentně však ani zde nebylo říze-

26) V Rakovníku stavěli jiní stavitelé brány a jiní hradby. Stavba Vysoké brány byla zadána „s kusem zdi“, který se mohl stát určitou předlohou stavitelům převážné části hradební zdi (srov. V. Razím, K stavební podobě městského opevnění v Rakovníku, Památky středních Čech 2, 1987, s. 97-114).

ní práce z dnešních hledisek dostatečně. Všechny odchylky a rozdíly však jako celek vypovídají o tom, že skutečná fortifikační kvalita nebyla ve středověku příliš ceněna a že jako dostatečná byla shledávána role opevnění jako základní mechanické, symbolické a právní překážky.²⁷⁾

I když mají základní teze tohoto metodického příspěvku někdy jen hodnotu hypotézy (zdůrazňujeme, že právě interpretace vybraných příkladů může být diskutabilní), přesto je podle našeho názoru s nimi potřeba při průzkumech městských a snad i hradních fortifikací počítat a využívat je při interpretacích často velmi složitých stavebně historických vztahů. Jen pokračující stavební a archeologický výzkum však může prověřit jejich životnost a šíři.

27) K tomu srov. též V. Razím, cit. v pozn. 11 a týž, K počátkům flakovacích soustav v české pevnostní architektuře, Zprávy památkové péče 53, 1993, s. 81 - 88.

ZUM VORGANG DES AUFBAUES DER MITTELALTERLICHEN STADTBEFESTIGUNG

Unterschiede zwischen der Baugestalt der einzelnen Teile der Stadtbefestigungen, verschiedene Anomalien, Konstruktionszäsuren u. ä., werden zumeist als Nachweis späterer Instandsetzungen und Umbauten erklärt. Man geht dabei davon aus, dass der Befestigungsaufbau meistens das kostspieligste und organisatorisch anspruchsvollste Bauvorgehen in der mittelalterlichen Stadt war und dass man also mit einem sehr langen Zeitraum der Realisation rechnen muss. Mit Rücksicht zu der Stilausdrucklosigkeit und der verhältnismässig einfachen Bauentwicklung der mittelalterlichen Befestigungen kann allgemein aber diese Voraussetzung ohne archäologische Erforschung meistens eine blosse Hypothese sein.

Oft stossen wir nämlich darauf, dass wir diese sehenswerten Äusserungen in solchen Zusammenhängen finden und so nahe beieinander, dabei offensichtlich im Rahmen der Einheitskonzeption des Bauvorhabens, dass die angeführte Erklärung nicht überzeugend ist. Es kommt dann immer in Erwägung, dass mehrere Baumeister verschiedener Qualität und Qualifikation die Befestigung zugleich erbaut haben, die zwar nach einem zentral festgestellten Bauvorhaben arbeiteten, aber ohne genügende Koordination. Es ist genügend bekannt, dass die in der Stadt angesiedelten Kircheninstitutionen (Kloster der Bettelorden und Pfarren) zum Bau von Teilen der Stadtbefestigungen gezwungen wurden, und so konnte es ebenso auch mit anderen Subjekten einschliesslich der einzelnen Bürger sein. Verschiedene Qualifikation der Befestigungsbaumeister, ersichtlich aus der Analyse der Wallsysteme und dem Vergleich ihrer Elemente gleicher Art (Türme, Kurtinen, Basteien, Tore), konnte aber auch gezielt gleichgerichtet sein. Türme abgetrennt durch Fugen von nachträglich dabei aber unmittelbar darauf angeschlossener Kurtinen (Beispiel des italienischen Soave), zeugen davon, dass sie ein mehr qualifizierter Baumeister baute, während die Kurtinen nur eine routinierte Gruppe durchführte, welche sogar das Werk seiner Vorgänger teilweise entwertete (Überdeckung mancher Schießscharten durch Privete der Kurtinen oder enge Annäherung der Kurtinen zu den Schießscharten). Näheren Blick auf diese Problematik, den aber nur relativ sehr gut erhaltene Systeme (angeführte böhmische Städte Polička, Beroun, Tachov, schlesischer Paczków und oberpfälzischer Amberg) ermöglichen, zeigt eine weitere Forschungsdimension von den Stadtbefestigungen, welche wir bei der Analyse der Bauentwicklung berücksichtigen müssen. Was auf ersten Blick als fortschreitende Bauentwicklung erscheinen könnte, kann in Wirklichkeit Folge des Aufbaues des Befestigungssystems gleichzeitig von einigen verschiedenen Baumeistern sein.

ABBILDUNGEN

1: Polička, Vergleichstabelle ausgewählter Turmgrundrisse der Hauptse-

hanzenmauer der Stadtbefestigung. Obwohl man den Ursprung der Türme des Einheitsstyps in einem Zeitabschnitt voraussetzen kann, unterscheiden sie sich von einander durch Form und Grösse des Grundrisses. Man kann es offensichtlich so erklären, dass einzelne Befestigungsabschnitte mehrere verschiedene Bauherren erbauten. Nach der Vermessung von Rudný projekt und D. Junek (erwähnt in der Bemerkung 3) die Zeichnung der Autor. 2: Vysoké Mýto, Grundriss der drei Stadttore. Obwohl sie höchstwahrscheinlich in einem Zeitabschnitt entstanden sind, unterscheiden sie sich von einander durch eine Reihe von Details und Gesamtanordnung. Die Ursache ist offensichtlich eine verschiedene Autorsehaft der einzelnen Bauten. Übernommen aus dem Verzeichnis der Denkmäler XVI, Z. Wirth, Prag 1902, S. 103 (einige nachweisbare Fehler wurden nicht korrigiert).

3, 4: Paczków (Polen), Stadtbefestigungsmauer wurde an der Südseite mit einem kleinen Pultdach beendet (links - Abdruck an der Flügelseite des Turmes) und an der Nordseite erreichte sie den Gipfel mit einem Umgang mit Zinnen (rechts). Ohne archäologische Erforschung, welche eindeutig die Entstehung beider Befestigungsteile in verschiedenen Zeitabschnitten beweisen würde, ist es nötig auch mit der Aufbaumöglichkeit in einem einzigen Zeitabschnitt, aber von verschiedenen Bauherren, zu rechnen. Lichtbild der Autor 1995.

5, 6: Bystrzyca Kłodzka (Polen), Turm des ehemaligen Glatzer Tores (links), typologisch übereinstimmend mit den Toren in Vysoké Mýto, und abweichendes W Jassertor (rechts) entstanden offensichtlich im Rahmen einer Baustappe um das Jahr 1319. Lichtbild der Autor 1995.

7: Soave (Italien). Die Türme der Stadtbefestigung wurden selbständig erbaut und zwischen sie wurden Befestigungskurtinen auf Fuge eingelegt. Gemeinsame Verputze belegen, dass der Zeitabstand beider Elemente minimal war. Die Aussenseite der Kurtinen nähert sich oft so dicht zu den seitlichen Schießscharten der Türme, dass ihre Anwendungsmöglichkeit zum Schiessen eingeschränkt wurde. Auf dem Lichtbild der Nordwesteckenturm nach seiner Abweichung im Fundament, dicht rechts von den Schießscharten ein lotrechter Abdruck der Stirnseite der Kurtine in ihrer ursprünglichen Lage. Lichtbild der Autor 1993.

8: Soave (Italien). Das Privet, angeschlossen zusammen mit der Kurtine durch die Fuge zur Seitenwand des Turmes, überdeckte sogar eine von den Schießscharten. Der Stand nach der Teildestruktion des Privet und dem Wiederblosslegen der Schießscharte. Lichtbild der Autor 1993.

9: Amberg (Deutschland). Prismatische Befestigungstürme mit unsymmetrischer Verteilung der Schießscharten beenden die Kurtinen auf uneinheitliche Art. Lichtbild der Autor 1995.

10: Vimperk, Tor der Stadtbefestigung unter der Burg, erbaut gleichzeitig mit dem Abschnitt der Befestigungsmauer links: Weitere Fortsetzung der Befestigung abgetrennt durch eine lotrechte Fuge. Lichtbild der Autor 1993.

11: Sušice, Aussenseite der Befestigungsmauer an der Nordwestseite der Stadt. Die Zinnen sind gemauert aus Stein anderer Struktur als die tiefer gelegene Wandpartie. Lichtbild der Autor 1994.